

Szombathely a századfordulón

A Tisza Kálmán miniszterelnök távozását követő évek felszínre hozták az 1867-ben létrejött politikai rendszer számos megoldatlan problémáját, amelyeket addig az erős kézben tartott mameluk sereggel a „generális” még tudott kezelni. A közjogi kérdés, a nemzetiségi kérdés, a munkáskérdés, a dzsentri- és a zsidókérdés, a parasztkérdés valós, megoldásra váró kérdések voltak tényleges válaszok nélkül. A Tisza távozását követően bekövetkezett válság már eleve kódolva volt a rendszerben. Ennek legfőbb oka, hogy a – kisebb megszakításokkal – folyamatosnak mondható gazdasági növekedés elindította a társadalom modernizációját, ez a fejlődés azonban feszítette a „ne movere” (nem mozdítani) elvén nyugvó politikai berendezkedés kereteit.

A közös ügyek s azok finanszírozása jelentős terhet jelentettek a magyar kormány-
nak, s ez időről időre belpolitikai szempontból is nagyon kényes kérdéssé vált, ugyanis a tízévente újratárgyalandó közös ügyek finanszírozására megszavazott összeg (kvóta) tízévente válságba sodorta az éppen aktuális kormányzatot. A rendszer egyik legnagyobb problémája annak egyik létrehozója, maga a király volt, aki görcsösen ragaszkodott részben a kiegyezési törvényben leírtakhoz, részben pedig a hadsereg felügyeletéhez, amelyet teljesen magáénak érzett. Miatta a rendszer reformjára nem volt lehetőség, s a hadsereg – amit a magyar társadalom jelentős többsége nem érzett magáénak – finanszírozása és létszámának meghatározása az egész korszakban politikai harcok között zajlott.

A politikai és társadalmi válság érintette Szombathelyt is, a korszak társadalmi átalakulása s a polgárság, a munkásság megnövekvő politikai és szociális igényei alól nem tudta magát kivonni, de ezt a századfordulóig a város növekvő gazdasága és ipara alapvetően feledtetni tudta.

Szombathely számára a korszak legfontosabb, hosszú távra kiható momentuma a város vasúti csomóponttá válásának folyamata volt. Miután 1865-ben a Sopron–Szombathely–Nagykanizsa vasútvonal elkészültével Szombathely része lett a magyar vasúthálózatnak, 1871–1872-ben megépült a Győr–Szombathely–Graz vasútvonal is. E két fő vasútvonal kiépülését követően sorra jöttek létre helyi érdekű vonalak: 1883-ban a Szombathely–Kőszeg, 1888-ban a Szombathely – Pinkafő, 1891-ben a Szombathely–Porpác–Csorna–Hegyeshalom – Pozsony, 1894-ben a Szombathely–Rum.

A város gazdaságának és kereskedelmének másik generátora az állami vagy katonai célú beruházások megszerzése és megvalósítása volt. 1889-ben épült fel a huszárlaktanya, s ugyanezen évben a vármegye és az állam közös vállalkozásában a királyi törvényszék, 1891-ben a pénzügyigazgatóság épülete, 1895-ben pedig a vasúti üzletvezetőségnek az épülete.

A vasút megérkezését követően jelentős fejlődésen ment keresztül a város mind a lakosságszámot, mind a gazdaságot, mind pedig az ipart tekintve. 1870 és 1910 kö-

zött a lakosság száma 7561-ről 30 947-re nőtt. A nagyarányú lakosságszám-növekedés csak kis részben köszönhető a természetes szaporulatnak. Nagyobb részét a kedvező munkaalkalom irányába ható migráció, illetve egyes települések – 1885-ben Szentmárton illetve Óperint, 1907-ben Gyöngyösszőlős és Kámon – Szombathelyhez történő csatlakozása miatt következett be.

Mindezek mellett a város horizontális terjeszkedése folyamatos volt, új városrészek jöttek létre enyhítendő az állandó lakáshiányt. Ekkor épült ki a város déli részén a Rumi és a Vizmellék utcák által közrefogott terület, nyugaton a mai Gagarin utca villasora, a keleti városrészen pedig a Kisfaludy, Széll Kálmán és Szelestey utcák. A századfordulót követően pedig már a vasútvonaltól keletre is kezdett terjeszkedni a város Zanat irányába.

A gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlen tőkét a dualizmus kori Szombathelyen számos bank tudta biztosítani: 1872-től a Szombathelyi Általános Takarékpénztár Rt., a Vasmegyei Általános Takarékpénztár, 1892-től az Osztrák–Magyar Bank, 1897-től a Mezőgazdasági Takarékpénztár és Hitelbank, 1905-től a Szombathelyi Leszámlító Bank, 1911-től a Vármegyei Központi Takarékpénztár Rt. és 1913-tól a Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár.

Részben ennek, részben a vasúthálózat kiépítettségének köszönhetően mintegy 15 nagyvállalat működött 1900-ban Szombathelyen. Ezek közül kiemelkedett az 500 munkást foglalkoztató Mayer E. és fiai gépgyár és a 400 munkással dolgozó Pohl E. és Fiai gyár. 1871-ben hozták létre a vasúti járműjavító műhelyt, ahol a századfordulón szintén 500 fő dolgozhatott. A környék mezőgazdasági termékeinek jelentős részét két nagy teljesítményű gőzmalom, két ecet- és egy szeszgyár dolgozhatta fel.

A városban szinte folyamatosan zajló építkezések nyersanyagigényét 6 téglagyár és több fűrésztelep tudta biztosítani. A város vegyipara is jelentősnek volt mondható: gyufagyár, szappanüzem és légszuszgyár működött a korban. Az utolsó, nagynak mondható ipari beruházás a Doctor Herman S. Gyapotszövőgyár megtelepedése volt Szombathelyen 1899-ben. A dualizmus éveiben a nagyipari üzemeken keresztül a városba mintegy 7-9 korona tőke érkezett.

A századfordulót követően azonban az addigi ipari fejlődés megakadt. Bár a város ingyenes telek felajánlásával, vám- és adómentesség ígéretével, építőanyag biztosításával próbálta a városba csalogatni a tőkeerős vállalkozásokat, azonban ez a századfordulót követően már nem volt elegendő. Hatalmas verseny alakult ki a települések között a vállalkozások megnyerése érdekében, s a szoros versenyben, úgy tűnik, Szombathely ekkor már alulmaradt.

Egy ilyen gazdasági fordulat soha nem jön jól, de ekkor különösen rossz pillanatban következett be, ugyanis a mind szó szerint, mind pedig képletesen Szombathelyt a 19. századból a 20. századba átvezető Éhen Gyula, az 1895-től 1902-ig regnáló polgármester megvalósította a modern Szombathely működéséhez szükséges infrastrukturális beruházásokat. Éhen jól látta, mind az állami beruházások, mind pedig a tőkés befektetések megszerzéséhez egy megfelelő úthálózattal, jó közművekkel bíró, modern város létesítése szükséges. 1898-ban kezdetét vette a csatornázás, vele párhuzamosan a vízművek és vízvezetékrendszer kiépítése, 1899 és 1901 között az útburkolati munkák elvégzése. A város lakosságának komfortérzetét növelte és a városkép elengedhetetlen részévé vált az 1897-től meginduló villamos, amely az ikervári vízi erőműtől nyerte az áramot. Ezek a fejlődő Szombathely fontos beruházásai voltak, de megvalósításukkal komoly adósságspirálba került a város.

Éhen utódjára, Brenner Tóbiásra hárult a feladat, hogy a város pénzügyeit konszolidálja, aminek érdekében a két cikluson át végzett polgármesteri munkássága nélkülözte a nagy építkezéseket, beruházásokat. Mindent elkövetett annak érdekében, hogy pénzt szerezzen, ipari létesítményeket, beruházásokat csábítson Szombathelyre, azonban az ország gazdasági helyzete nem kedvezett törekvéseinek. 1914-ben, 12 évi polgármesterség után lemondott. Utóda, Kiskos István nagyszabású programot hirdetett, azonban ennek kivitelezését a világháború kitörése immáron lehetetlenné tette.

A második ipari forradalom negatív hatásai alól Szombathely sem tudta kivonni magát. A városba érkező hatalmas embertömeggel együtt járt a szegénység, a nyomor. 1898-ban hozták létre – megszüntetve a házaknál történő koldulást – a szombathelyi szegénykonyhát, 1904-ben nyílt meg az állami gyermekmenhely, 1910-ben pedig a Vakok Intézete. A probléma súlyos voltára utal számos, Szombathelyen működő karitatív egyesület (a Szombathelyi Rongyos Egylet, a protestáns és az izraelita nőegyletek, a Szent Erzsébet Egylet és a Katolikus Nővédő Egyesület) megalakulása.

A polgárság fejlődésének, a munkásság felemelkedésének egyik letéteményese a jól működő oktatási rendszer. A korban e terület Szombathelyen folyamatosan javult. A népiskolai törvény megalkotásakor, 1868-ban, Szombathely oktatási intézményei gyakorlatilag csak az egyházak fenntartásában voltak. Egyetlen olyan városi elemi is-

kola működött a mai Szily János utcában, amely mindenki számára nyitott volt. Ezt a katolikus plébánia tartotta fenn.

A város középiskolája, a katolikus főgimnázium a premontrei rend fenntartásában működött, nagy hátránya volt, hogy két, 18. században készült épületben zajlott az

oktatás. Felsőfokú képzésre – végig a korszakunkban – csak a szeminárium nyújtott lehetőséget. Jóllehet ez csak egy viszonylag szűk réteget érinthetett, mégis az alkalmazott tanárok oktató, tudományos munkája és társadalmi szerepvállalása révén a papnevelő intézetet felsőoktatási intézményként kell kezelnünk.

1869-ben az elemi iskolát a város közösisítette, így az akkori püspök, Szabó Imre kénytelen volt új iskolát alapítani. 1872-re készült el a Hollán Ernő utcai épület.

A várost 1898-ban három tankerületre osztották. Az első kerület a Gyöngyös paktól keletre (Szentmárton), a második kerület a Gyöngyös és a Perint patak közti terület, míg a harmadik kerület a Perint és Kálvária közötti városrész lett (Óperint). Az óperinti részben már 1898-ban megnyílt a négy fiú és négy leányosztályból álló, egyemeletes iskola. A szentmártoni városrészben kezdetben egy iskola számára kisajátított épületben zajlott a tanítás, csak később, 1904-ben készült el az új iskolaépület a Nádasdy utca sarkán. Ezek mellé 1906-ra felépítették a domonkos nővérek elemi és polgári leányiskolájukat. A régi Szily utcai iskola túlszűfoaltsága miatt 1910-re épült fel a Fürdő, ma Aréna utcai iskola. Az ekkor elkészült épület ma a Kanizsa Dorottya Gimnázium részét képezi. A két izraelita felekezet is fenntartott elemi iskolát: a neológok 1893-tól, az ortodoxok 1901-től.

A katolikus főgimnázium praktikatlan kétlakisága 1894-ben szűnt meg, ekkor készült el a Rauscher Miksa által tervezett és Wälder Alajos által épített, 40 éves meg-

szakítással a mai napig is használt épület. Az addigi két ingatlannak – a volt gimnázium épületének, a mai Smidt múzeumnak és a Liceum épületének – új funkciókat kellett találni. A régi gimnázium épületét megkapta a Katolikus Kör, amely itt helyezte el a nyomdáját és a Szombathelyi Újság szerkesztőségét. A liceum épületét az 1876-tól működő polgári leányiskola kapta meg. Szombathelyen a korban 3 polgári iskola működött: a már említett, 1876-ban létrehozott a polgári leányiskola, az 1887-ben megnyílt kereskedelmi iskola, valamint a már említett, domonkos nővérek által működtetett polgári leányiskola. A főgimnázium túlterheltsége okán 1912-ben megnyitotta kapuit a reáliskola, amelynek azonban csak jóval később lett önálló, állandó épülete. A középiskolai képzés lezárása után 1901-től a jegyzőképző tanfolyam nyújtott lehetőséget helyben a továbbtanulásra.

Szombathely iskolahálózata a polgárság igényeihez és lehetőségeihez alkalmazkodva kiépültnek volt mondható. Az „iskolaváros” titulus túlzás ugyan – hisz nem rendelkezett olyan intézménnyel, amely a régió egészéből vonzhatott volna hallgatókat – de a rendszer a városban található állami és városi intézmények hivatalnok utánpótlását tudta biztosítani.

Mind a polgárság, mind pedig a városba betelepült munkásság számára egyre fontosabbá vált a szabadidő tartalmas és hasznos eltöltése, így a várospolitika is fokozott figyelmet szentelt a kérdésnek. 1898-ban három olyan közterület készült el, amely alkalmas volt a sétára, találkozókra, beszélgetésekre: a Szent István és a Millenniumi Park, valamint az Árpád sétaút. Ez egészült ki még 1902-ben a Deák ligettel, 1908-ban a Népligettel. 1905-től működött a Kioszk a Szent István Parkban, 1906-tól népfürdő a Perint-patakon.

A város sajátos társasági színterei voltak a különféle céllal és különböző helyeken létrejött asztaltársaságok. A szállodák és éttermek adtak teret és lehetőséget az asztaltársaságok működéséhez. Közülük az Elégedetlenek Klubja volt a legrégebbi, székhelye a Szombathely városához címzett szálloda volt. Az 1890-es években a Maticsban szerveződött a Segítség, 1902-ben a Hungária Asztaltársaság, a Stroblban a Csütörtöki Tekező Asztaltársaság, a háború előtt a Vas megyei Tiszti Egyesülés, amely a Posch Antal-féle vendéglőben tartotta összejöveteleit. De rajtuk kívül ismert volt a Gépészek Asztaltársasága, a Kerékpár Asztaltársaság, a Kenyér, a Sanitas, a Veterania, vagy a Mikor Nősülünk. A saját szórakoztatásra szerveződött, de jótékonykodással is foglalkozó társaságok színes elegye adhatta a polgárság gerincét.

1872-től kezdve működött a városban a Vasvármegyei Régészeti Egylet, amelynek utódja az 1899-ben létrejött Vasvármegyei Kulturális Egyesület, amely célul tűzte ki egy olyan épület létrehozását, amely alkalmas az egyesület által összegyűjtött régiségek tárolására és bemutatására, továbbá helyet tud biztosítani kulturális és tudományos előadások megtartására is. Az egyesület által szorgalmazott Kultúrpalota 1909-re épült fel. A hely végre teret és a bemutatkozás lehetőségét tudta adni a közművelődés területén működő egyesületeknek, társaságoknak. Felolvasó esték, társasági összejövetelek szerveződtek az épület falai között. Országos ismertséget hozott a városnak az 1912. évi Vasvármegyei Műtörténeti Kiállítás, ahol a Vas vármegyei

nemes családok, plébániák, polgárcsaládok értékeinek legjavát mutatták be a nyilvánosságnak.

Jelentős volt a korban a dalárdamozgalom. A Szombathelyi Dalosegyesület 1863-tól fejtette ki működését, a Haladás Dalárda alapítása 1896-ra tehető. 1900-ban ala-

kult meg a Zenekedvelők Egyesülete, amely immáron rendszeres zenei programokat tudott nyújtani a város polgárainak saját koncertjeivel illetve meghívott vendéglelőadókkal.

Magánkönyvtár több is volt a városban, gondoljunk csak a szeminárium vagy a kaszinó könyvtárára, illetve több kisebb bibliotékát tartottak fenn egyesületek is (Kaszinó, Katolikus Kör, Katolikus Legényegylet). Mindezen kezdemények után, 1880-ban jött létre a város első közkönyvtára.

1893-ban alakult meg a Berzsenyi-szobor létrehozása céljából a Berzsenyi-kör, 1905-ben a Faludi Ferenc Irodalmi Társaság, amely a szépirodalom művelésére és ápolására szerveződött.

1880-ban állandó színháza lett Szombathelynek. Ez a városháza épületéhez hozzáillesztett színház kicsiny volt ugyan, de díszes és ízlésesen berendezett, azonban a kicsinyisége és szűk kijárata miatt veszélyesnek ítélték. 350 fő fért el a nézőtérben. 1909-től működött az Aréna utcában nyári színpark, ez azonban 1911-ben leégett. 1912-ben Thury Elemér színgazgató 20 000 korona városi szubvencióval a Hérics-kertben állított fel nyári színparkot, amely azonban gyorsan csődbe jutott.

Korszakunkban kezdett teret hódítani a Mozgó Képszínház, ismertebb nevén a mozi. A film szerelmesei eleinte vándormozisok időszakos előadásain, majd kávéházak bemutatóin tudtak hódolni szenvedélyüknek Szombathelyen. 1910-ben nyílt meg

az első állandó mozi Szombathelyi Apolló név alatt a Kőszegi utca 2. szám alatti épületben. 1911-ben Uránia néven már konkurenciája is akadt.

A korszakban a katolikus egyház a társadalmi élet egyik jelentős szereplőjévé nőtte ki magát. Igaz, a katolikus egyház a püspökség, a Vasvár-Szombathelyi Társaskápta-

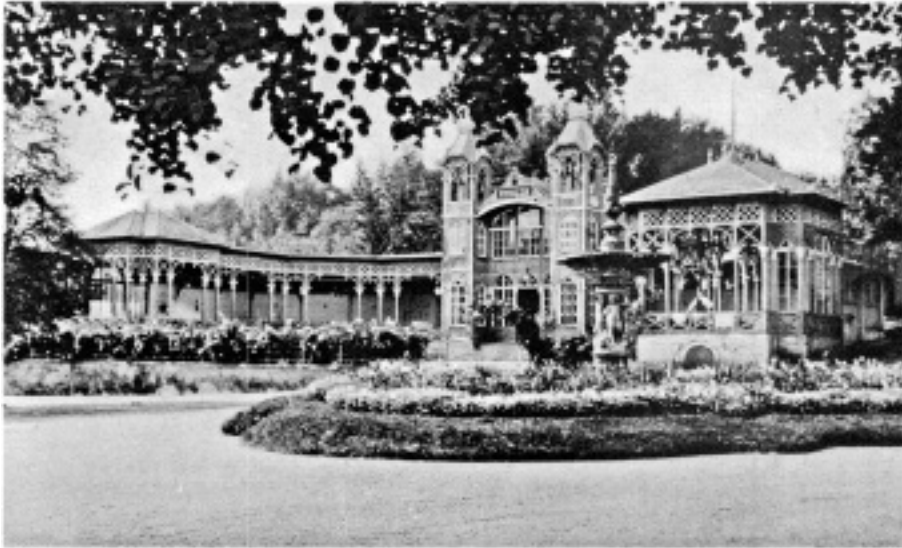

lan, a papnevelő intézet, a Premontrei Rendi Főgimnázium és Premontrei rendház, valamint az itt élő szerzetesrendek (ferences, domonkos, kármelita) révén Szombathely meghatározó kulturális és oktatási szereplője volt korábban is. Szombathely katolikus társadalmi a 19-20. század fordulóján – elsősorban az egyházpolitikai küzdelmeknek következtében – komoly fejlődésen ment keresztül. Hidasy Kornél (1828–1900) megyéspüspök, valamint a Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan még az 1894-ben megalakult Vasvármegyei Katolikus Körben látták a katolikus társadalom reorganizációjának lehetőségét, s ennek támogatására, egyfajta szócsőnek hozták létre 1895-ben az egyházmegye lapját, a Szombathelyi Újságot. A Katolikus Néppárt megalakulása után azonban mind a papság, mind pedig az akkori püspök egyértelműen a politika terén látták a katolikus érdekek képviselésének lehetőségét, így a már megalakult lapot is a Néppárt érdekeinek rendelték alá.

A klérus a politikai fellépésén túl szorgalmasan részt vett a katolikus társadalmi élet aktivizálásában is. Ezt bizonyítja az egyházmegyében ekkor működött, viszonylag nagyszámú katolikus legényegylet, a Szent Vince, Szent Erzsébet Egyletek létezése, az 1902-ben megalakult Katolikus Nővédő Egyesület, valamint a hihetetlen mennyiségű, számtalan fajtájú és célú hitbuzgalmi szerveződés. A századfordulón az egyház kiemelt figyelmet fordított a nőkérdésre. Ennek a programnak fontos részét képezte

a leánynevelés. Éppen ezért szorgalmazta István Vilmos a domonkos nővérek letelepedését, elemi és polgári iskolájuk megalapítását 1906-ban.

A két világháború közti időszakra jelentős politikai tényezővé kinövő keresztényszocializmus országos elterjedésének gyökerei is egyértelműen Szombathelyig nyúl-

Szombathely, Kioszék

nak vissza. Ezekről a már említett társaságoktól, amelyek elsősorban a papság közvetett vagy közvetlen irányítása mellett működtek, némileg eltérően, teljesen „civil alapon” 1903 júliusában jött létre Herényi Jenő ügyvéd kezdeményezésével és vezetésével a Szombathelyi Katolikus Munkás Egyesület, amelynek alapszabálya mintájára hamarosan országszerte alakultak keresztényszociális alapon szerveződő munkásegyletek.

Az 1912-ben a szombathelyi püspöki széket elfoglaló gróf Mikes János alig nyolc hónappal az intronizációt követően már megalapította a különböző plébániai, alapítványi pénzek kezelésére a Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztárt. 1913-ban napilappá fejlesztette a Szombathelyi Újság című egyházmegyei hetilapot, sőt Szombathelyi Kis Újság címmel egy krajcáros – ma úgy mondanánk bulvár – lapot is indított a kevésbé művelt rétegek számára. Megalapította a Martineum Könyvkereskedést, amely igényes könyvekkel és nyomdai termékekkel látta el a szombathelyieket. Szent Márton ereklyéjének 1913-ban megszervezett hazahozatala az országos figyelem középpontjába helyezte Szombathelyt, s annak fiatal püspökét, Mikes Jánost, akinek személyében egy igazi, a katolikus reneszánsz minden ismervét magán viselő püspök került a szombathelyi egyházmegye élére.

A városban működő, az úgynevezett bevett vallások közé tartozó felekezetek is jelentős fejlesztéseket tudhattak a korban magukénak. A Szombathelyen 1851-től

1927-ig közös felekezetet alkotó protestánsok közadakozásból 1896-ban építették fel templomukat, s ugyancsak ebben az időszakban, 1880-ban készült el a neológ hitközség zsinagógája is.

A fenti pár sorban igyekeztem láttatni Szombathely város fejlődését, életét a dualizmus időszakának válságperiódusában, akkor, amikor a város mezővárosi jellegét levetkőzve a modern városok közé tudott lépni. A történésznek ilyenkor rendkívül nehéz a dolga, ugyanis, bár tudjuk, hogy a város életét leginkább egy pillanatkép vagy egy dokumentumfilm formájában lehetne bemutatni, mégis kénytelenek vagyunk az írott szóban a szépirodalom eszköztárát nélkülözve, egyfajta folyamatként leírni Szombathely történetének ezen korszakát.

Ez volt az a korszak, amikor a város – hasonlóan az ország társadalompolitikai kríziséhez – túlnőtte kereteit. A polgárok megnövekedett igény szintjének kielégítését a város aktuális gazdasági helyzete nem tette lehetővé. A vasút által keletkezett kereskedelmi és ipari konjunktúra, úgy tűnik, a világháború előtt megakadt. Pont akkor, amikor a város belekezdett a megnövekedett lakosság életminőségének javításához szükséges beruházásokba, olyan létesítmények létrehozására vett fel komoly kölcsönöket, amelyek csak közvetve és hosszú távon térültek volna meg, akkor, ha folytatódik a tőkeerős nagyvállalatok letelepedésének folyamata. Ez azonban megszakadt.

Azt a korszak várostörténetének legjobb ismerője, Melega Miklós is elismeri, hogyha nem jött volna a világháború okozta gazdasági válság, s a felvett kölcsön összege nem értéktelenedett volna el, Szombathelynek komoly erőfeszítésébe került volna visszafizetni azt. Így azonban Szombathely – 20 éves törlesztés ellenértékében – megteremtette a polgári létezés szükséges modern város alapjait.

A modern várost azonban nemcsak megteremteni, hanem színvonalának megfelelően fenntartani sem egyszerű feladat. A sajtóban még 1914-ben – a háború első és béke utolsó évében – is a leendő beruházásokról és a szükséges fejlesztésekről zajlott a disputa. A tervek java részét sajnos elsodorta a nagy világegés... Így ekkor nem lett semmi a postapalota felépítéséből, annak ellenére, hogy erre egyre nagyobb igény mutatkozott, hisz a rossz telefon- és postaberendezés immáron kevésnek bizonyult az egyre nagyobb számú felhasználó számára. A tervezett új épületet 2 éven belül kívánták felhúzni. Ez a terv hamar, még 1914-ben dugába dőlt.

A kórház is csak 1929-ben készült el: a Herbst Géza alispán által vezetett előkészítő bizottság működéséről a sajtó folyamatosan tudósított. 1915-re tervezték megépíteni az 1912 óta működő főreáliskola épületét. A tervet nem csak a háború, hanem az építési telek rendezetlen helyzete is gátolta, nem csoda, hogy az új épületet csak 1930-ban tudta elfoglalni a diáksereg.

A kor sajtójában megjelent számos terv közül talán csak a Kovács-szálló az, amely megvalósult a háború minden negatív hatása ellenére. Meglehet, ezt a polgári öntudattal és vállalkozói kedvvel párosult magántőke alkalmazása tette lehetővé.

Iparengedély.

Nohn Jánosné a Szent Anna szombathelyi ^{lelkes hűségig megilletette,}
 egy Szombathely város ^{székes helyén, 222. helyen,}
 ipart szándékával lévi és igazolta azt, hogy a Lávéházi
 ipar üzeme egyrészt az 1883. XVII. L-cz. törvényben jóvával, másrészt pedig igazolta azokat
 a helyeket, a melyeket a Lávéházi
 ipar üzeme az ezen iparhatóság területén érvényben levő, illetőleg a minisleri szabályrendelet által.
 Ez ^{az} Nohn Jánosné a Szent Anna szombathelyi lakos 1 _____ száma
 alatt iparlajstromaival bejegyezték és rájárta ezen iparengedélyt kiadák.

Élt Szombathelyen városi tanácsom 1892. december 16. napján
 tartott ülésében.

L. J. J. J.
 az iparhatóság igazgatója
 polgármester

R. J. J. J.
 jegyző

Művelődési Bizottság, Szombathely, 1892.